

*Abdullayeva Səminə Sabir qızı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: abadovmk@gmail.com*

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ YER ADLARININ ETİMOLOGİYASI HAQQINDA

Şuşa. Şuşa əsrarəngiz təbiətinə, ab-havasının şəfəsinə, könül oxşayan səfəsinə görə Azərbaycanın qədim insan məskənlərindən biri kimi məşhurdur. Şuşa şəhəri 1992-ci il mayın 8-də erməni qəsbkarları tərəfindən işğala məruz qalmış, 2020-ci il noyabrın 8-də azad olunmuşdur. Şuşa Qarabağın döyünən ürəyidir desək, heç də səhv etmərik. Mənbələrdə göstəriləndiyinə görə Şuşa şəhəri 1751-1752-ci illərdə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən salınıb. XX əsrin 70-ci illərində Şuşa mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar zamanı burada paleolit dövrünə aid daş alətlər aşkar edilmişdir [5].

Mənbələrdə göstəriləndiyi kimi, hələ eranın II əsərində yaşamış qədim Roma tarixçisi Tasit Korneli Qafqaz ərazisində Dondar türk tayfasına məxsus Sosu şəhərinin olması haqqında məlumat vermişdir [2]. Eyni zamanda, mənbələrdə *Şuşa* adının Saklarla bağlı olan *Şu* tayfasına aidiyyəti haqqında da müəyyən fikirlər söylənilir. Həmçinin Şuşa adının eradan əvvəl (344-334) Makedoniyalı İsgəndərlə vuruşan türk sərkərdəsi *Şu* ilə bağlı olduğu fikrini irəli sürənlər də vardır. Bununla yanaşı o da istisna edilmir

ki, Şuşa adı etnik bir toponim kimi türk xalqlarının məskun olduğu ərazilərdə də tarixi iz qoymuşdur. Məsələn, Sibir türklərinin yaşadığı ərazilərdəki *Şuşa* adlı çay və 1744-cü ildə rus kazaklarının yerləşdirildiyi Şuşinskoye adı da buna nümunədir [5]. Şuşa adı ilə bağlı digər oxşarlıqların mövcudluğunu əlbəttə ki, təsadüfi saymaq olmaz. Çünki hər hansı ad etnik xarakter daşıyarsa onun səyyari olması heç də təəccüblü deyildir. *Şuşa* adının xüsusi mənası haqqında irəli sürülən fikirlərdə onun *şiş* kökü ilə bağlı olması daha ağlabatan təəvvür yaradır. Çünki Şuşanın özünün relyefi hündür, sərt, dik qayalıqlarla əhatə olunmuşdur. Elə Molla Pənah Vəqifin (1717-1797) özünün poeziyasında da *Şuşa* adı *Şişə* kimi xatırlanır:

Məkan tutdisə Vəqif , yox əcəb, bu Şişə dağında,
Məqamı ləli-gülrəngin miyani-səngi-xaradır.
(Vəqif bu Şişə dağında məkan tutsa da qərribə deyildir,
Məqamı gül rəngli sərt daşın arasındır) .

Şuşalı şair Qasimbəy Zakir (1784-1857) də *Şuşa* adını Şişə şəklində işlətmişdir. Şair Qarabağda o zaman baş verən qatmaqarışlıq hadisələrə işarə edərək yazır ki:

“Fisqü-fücur həddən aşığ *Şişədə*
Erkəyi-dişisi yaman peşədə
Mənəm qalan hamam bu əndişədə
Zəmanə dönübdür qövlayə bir bax!”

Şuşalı Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev (1870-1933) isə adı *Şişə* kimi yox, *Şuşa* şəklində işlədir: “- Məni nə vaxt *Şuşaya* yetirərsən? – Vallah qorxuram yalan ola. Sabah səhər saat onda *Şuşaya* varid olarsan”. Göründüyü kimi, Qarabağa Rusların gəlişindən (1805-ci ildən) əvvəlki dövrlərdə və hətta Qasimbəy Zakirin dilində də şəhərin adı ənənəvi olaraq *Şişə* (şiş, sərt qayalıq yer) kimi işlənmişdir. Rusların gəlişindən sonra isə onların tələffüzünə uyğun olaraq *Şişə* sözü *Şuşa* şəklinə düşmüş və beləcə də işlədilməkdə davam etmişdir.

Qarabağ. Qarabağ toponimi barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, onun etimologiyası bir qayda olaraq sadələşdirilir. Adın təhlilində sözlərin adi və zahiri mənalara istinad edilərək toponimin böyük mənasındakı qara və üzünlük mənasındakı bağ tərkibləri əsasında formalaşması göstərilir. Qarabağın mənalandırılması ilə əlaqədar olan bir mənbədə Yaqub Mahmudov və Kərim Şükürovun “Qarabağ-real tarix, faktlar, sənədlər” (Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.) kitabına əsaslanaraq göstərilir ki, “Qarabağ “qara bağ” yəni böyük bağ, sıx bağ, qalın dağ, səfalı bağ mənası kəsb edir [2]. Digər bir mənbədə *Qarabağ* toponiminin çoxlu, böyük bağ mənasında izahının yanlış olduğu göstərilir. Mirəli Seyidova istinadən deyilir ki, *Qarabağ* toponimi *Qara* tərkibinin böyük, başçı və bağ sözlərindən ibarət olmaqla tayfa, el anlayışı bildirir. Eyni zamanda *Qarabağ* adındakı toponimik vahidlərin digər ərazilərdə də, məsələn, Gürcüstanda, Türkiyənin Qars əyalətinin Ərədhəhan mahalında, Sürməli mahalının Digər rayonunda mövcudluğu göstərilir. Bununla birlikdə o da qeyd olunur ki, Osmanlı dövründə *Qarabağ* Ağcaqala sancaqlığının mərkəzi olmuşdur. Həmçinin İrəvan xanlığı ərazisində 8 Qarabağ, Naxçıvanda və digər ərazilərdə də Qarabağla səsləşən yer bir neçə adı mövcuddur. Burada eyni zamanda Q.Qeybullayevə istinadən o da göstərilir ki, Qarabağ toponimi peçeneqlərin tayfa adını özündə əks etdirir [2]. *Qara* sözü rəng anlayışı

təməlində qaranlıq, görünməyən, qeyri-müəyyən, həmçinin müdhiş, qorxunc, heybətli mənalarını da bildirir. Bu mənada *Qarabağ* toponimində həm etnik anlayış, həm də xalqın təsəvvüründəki gizlində qalan, zahirdə görünməyən anlayışla birlikdə mifik təfəkkürün izləri yaşayır. Mifik təfəkkür *qara* sözünün qaranlıqda qalan, zahirən görünməyən, hamının təsəvvürünə gəlməyən anlayışı ilə birbaşa bağlıdır. *Qarabağ* adının ikinci tərkib hissəsi isə heç də düşünüldüyü kimi bağ anlayışını əks etdirmir. Birincisi ona görə ki, bu ad müxtəlif relyefə məxsus ərazilərdə mövcuddur və həmin yerlərin hamısının bağla əlaqəsi olub-olmamasını demək çətindir. Bu mənada ki, *Qarabağ* özü yer adı kimi standart köçürmə də hesab edilə bilməz. İkincisi *bağ* sözü dildə təkcə bağlaq anlayışı bildirməklə məhdudlaşmır. *Qara* sözündə rəngdən əlavə digər anlayışlar olduğu kimi *bağ* sözündə də ayrı-ayrı mənaların bildirilməsi istisna deyildir. Üçüncüsü, yer adı özündə etnik anlayış bildirməklə təkcə bugünkü təsəvvürlə qavranılmadığı kimi sözün *bağ* tərkibinə də bugünkü mənə təsəvvüründən yanaşmaq yanlışlığa gətirib çıxarır. Bunun kimi *Bağman*, *Bağmanlar* adlarında da etnik-mifik təfəkkürün izləri yaşayır. *Bağman* və *Bağmanlar* adı da sadə şərhə görə bağa baxan, bağçı mənası ilə məhdudlaşmayıb “Baxıcılar”, “Gizlini görənlər”, “Müdrilər” anlayışı üzrə etnik təfəkkürdə dərin bir təəssürat yaratmışdır.

Mənbələrdə göstəriləyinə görə ərəb xilafətinin dağıldığı müddətdən sonrakı IX əsrin axırlarında yuxarı Qarabağda Sünik və Arsak Xaçın knyazlığı yaranmışdır [2]. Bəzi hallarda belə adları erməni təcavüzündən uzaqlaşdırmaq üçün onların Albanlara aidiyyəti barədə fikirlər söylənməsi də müşahidə edilir. Erməni tarixçiləri isə həyasızcasına həmin adlara sahib olmaq üçün ağlasığmaz üsullara əl atırlar. Lakin qətiyyətlə demək lazımdır ki, nə *sünikin*, nə də *ərsakin* oğuzlardan başqa heç bir xalqa, tayfaya aidiyyəti yoxdur. *Sünik* haqqında onu demək lazımdır ki, bu ad mənbələrdə *Xunnu* adı ilə göstərilən qədim hun oğuzlarının çin dilindəki *Sünni* variantının dəyişdirilmiş formasıdır [2]. *Sünni* adı təkcə tarixin keçmiş dövrlərində qalmamış, eyni zamanda müasir dövrə kimi də gəlib çatmışdır. Sübutu budur ki, Samux rayonu ərazisində son vaxtlara kimi *Sünnilər* kənd adı olmuşdur. Adın mənasına dərinlən bələd olmadan onun *sünni* təriqəti ilə bağlılığı olduğu düşünülərək, *Füzuli* adı ilə dəyişdirilmişdir. Beləliklə, aşkar tariximizi öz əlimizlə məhv edib öz keçmişimizi bilə-bilə unutdurmuşuq. *Arxak* adına gəlincə onun erməniyə qətiyyəti aidiyyəti yoxdur. Arsak sözü isə tədqiqatlarda doğru olaraq *ər* (insan, şəxs) və *sak* tərkiblərindən formalaşmış qədim türk tayfalarından biri olan saklarla bağlılığı mənbələrdə ad kimi təqdim edilir və dəqiq arqumentlərlə əsaslandırılır *Sak* tayfalarının izləri Azərbaycan ərazisindəki Zaqatala, Pirsat, Saatlı, Şəki, Samux, eyni zamanda, Kürdəmir ərazisindəki Qarasaqqal (Qarasaklar) və Samux ərazisində olmuş, daha sonralar Mingəçevir su anbarı altında qalmış Qarasaqqal (Qarasaklar) yer adlarında əks olunur.

Zəngəzur. Zəngəzurun ərazisinə qədim Oğuz mənşəli *Qafan*, *Gorus*, *Qarakilsə* (Sisian), *Meğri* (Mehri), *Zəngilan*, *Qubadlı* və *Laçının* bir hissəsi aiddir. *Zəngəzur* adı zahirən erməniləşdirilsə də onun erməniyə heç bir aidiyyəti yoxdur. Zəngəzura aid araşdırmalarda da onun əsla erməni ilə heç bir əlaqəsi olmadığı göstərilir. “Azərbaycan folkloru antologiyası” kitabında doğru olaraq göstərilir ki, bu ad yazılı mənbələrə

Rusların Qafqazı işğalından sonrakı müddətlərdə düşmüşdür. Belə çıxır ki, *Zəngəzur* sözü həmin yerin ilkin adını əks etdirməyən qondarma, quraşdırma bir toponimə çevrilmişdir. Həmin mənbədə göstəriləyinə görə bu ad xalqın içərisində *Qara qapı* adlandırılıb [2, 5,6]. Qeyd etmək lazımdır ki, hər şeyi özününküləşdirməyə çalışan ermənilər *Qaraqapı* milli adını olduğu kimi kalkalaşdırıb guya onu qədim erməni dili olan *Qrabara* aparıb çıxarırlar. Əslində isə *Qrabar* adlandırılan dilin də erməniyə aidiyyəti yoxdur. Ermənilərin uydurduğu bu ad tarixdə Pəhləvi dili adlandırılan xalis fars dilidir. Hiyləgər ermənilər *Qaraqapı* adındakı *qara* tərkibini *qara* mənası verən *zəng(i)*, *qapı* tərkibini isə, guya *Qrabarda qapı* mənası verən *zur* hissəsi ilə əvəz etmişlər. Sözü *zur* hissəsi analitik-flektiv dillərdən biri kimi fars dilində *dər* (qapı, dərvazə sözü də bu kökdəndir), rus dilində *dver*, ingilis dilində *door* şəklindədir. *Qaraqapı* adının qədimliyi Azərbaycan xalqının ana kitabı kimi müqəddəs sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazan xanın qardaşı Qaragünənin təsvirində belə xatırlanır: “Qara Dərə ağzında Qadir verən, qara buğa dərisindən beşyinin yapuğu olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yedi yürdə deyən, ərənlər ərəvni, Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çapar yetdi” [2, 48-49]. Olsun ki, buradakı “Qara Dərə” sözündəki *dərə* sözü *dər* (qapı) şəklində işlənmiş, yazıdan-yazıya köçürüldükdə *dərə* şəklinə düşmüşdür.

Zəngilan. *Zəngilan* adı mənşəcə irandilli toponimlər sırasına daxildir. Bəzi mənbələrdə bu adın *zəng* tərəfi *zənglə*, çalınmaqla, *zəng* səsi ilə, *ilan* tərəfi də buna uyğun olaraq sadələşdirilmiş qaydada zahiri oxşarlığa görə *zəng* və *ilan* (ilanlı) sözlərindən düzəlmə kimi təqdim edilmiş, bəzən də sadəcə olaraq *zəngi* sözünün *gilan* tərkibinə istinadən gilandan gələn tayfa adı kimi mənalandırılmışdır [7; 23; 16]. Əslində isə *Zəngilan* adının *zənglə*, *ilanla* və *Gimanla* heç bir əlaqəsi yoxdur. İran mənşəli bu adın formalaşmasında ərazinin relyef əlaməti aparıcı yer tutmuşdur. Adın *zəng* tərəfi ərazinin dağlıq-daşlıq olması ilə bağlıdır ki, burada iran mənşəli *səng* (daş) sözü dildə yumşaldılaraq *zəng* şəklinə düşmüşdür. Sözü *ilan* tərkibi isə analitik-flektiv dillərdə ölkə, ərazi, yer, məkan, məskən anlayışlı *-lan* (land) formasından ibarətdir. *Lan* tərkibi İran ərazisindəki yaşayış məskəni adı bildirən *Gilan* adında, həmçinin Zərdüşt dininə mənsub olan atəşpərəstlər mənasındakı *Müğ* (Muğ) sözündən düzəlmiş *Muğilan* (atəşpərəstlər yurdu ölkəsi, məkanı) mənasını bildirir. *Lan* tərkibinin *-land*, *-lend* variantları, həmçinin *Atlanta - Svazilend, Holland, Şotland, İrland, İsland, Klivlend, Zeland, Finland, Tailand, Folklend* kimi yer adlarının formalaşmasında da iştirak etmişdir. Beləliklə, *Zəngilan* adı əslində *daşlı* yer mənasını bildirir. İran mənşəli *Səng* (daş) sözü eyni zamanda *Səngəçal* yer adının tərkibində də işlədilir ki, burada da hər iki tərəf daş mənasındadır. Sözü *-çal* tərkibi çuvaş dilində *daş* mənası üzrə *çul* şəklində işlənir. Azərbaycan dilində *çul* sözü daş mənasında “Çul kimi yatmaq” (Daş kimi yatmaq), “Çul kimi döşənmək” (Daş kimi döşənmək) mənasında öz izini saxlayır.

Zəngilan 1993-cü il oktyabr ayında Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci il oktyabrın 20-də işğaldan azad edilmişdir.

Hadrud. *Hadrud* adı da mənşəcə irandillidir. Odur ki, bu adın erməni təsəvvürü yaratması düşüncəsi əbəsdir. *Hadrud* Azərbaycan Respublikasının Xocavənd rayonu-

nun inzibati ərazi dairəsinə aid olan qəsəbədir. 1992-ci il oktyabrın 2-də Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin həyata keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində işğaldan azad edilmişdir. *Had- Hadrud* adının etimologiyasının şərhində göstərilir ki, bu ad İran dillərindəki *ha* (ara), *di* (iki) və *rud* (çay) komponentlərindən düzəlib, *iki çayarası* mənasındadır [6].

Nazim Məmmədovun Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixinə həsr etdiyi əsərində *Hadrud* adının mənası və tarixi ilə əlaqədar göstərilir ki, “Bu toponim “iki çayarası” mənasındadır. Həqiqətən də Hadrud Güneyçay və Quzeyçay çayları arasında yerləşmişdir. Hadrudun keçmiş adı *Dizaq*, XVIII əsr və XIX yüzilliyin əvvəllərindən Ağoğlu, XIX yüzilliyin əvvəllərindən 1993-cü ilin sentyabrınadək yenidən *Dizaq* olmuşdur. Hadrudun relyefi, əsasən, dağlıq, sərt və cənub şərqdə dağətəyi düzənlikdir”. N.Məmmədovun yazdığına görə Hadrud əhalisinin 80 faizi ermənilərdən, 18 faizi azərbaycanlılardan, 2 faizi isə digər etnik vahiddən ibarət olmuşdur [6, 246]. Belə çıxır ki, Hadrud adı ermənilər tərəfindən adlandırılmış və guya ona olmayan erməni libası geydirilmişdir. Halbuki İran mənşəli bu adın *hat* tərkibi *köpüklürud* tərkibi isə çay mənasındadır. İrandakı *rud* (çay) tərkibli *Sefidrud* (Ağçay), *Təlxerud* (Acıçay) *Şahrud* (Şah çayı), *Zayənderud* (Törəyən, doğan çay), *Kəşefrud* (Tısbagaçay) kimi çay adlarına oxşadılaraq düzəldilmiş *Hadrud* adında qədim erməni izi axtarmaq əslində cəfəng bir xülyadır. *Hadrud* adlandırılan ərazi də Dağlıq Qarabağdakı bütün digər ərazilər kimi qədim Oğuz yurdu olan Azərbaycana məxsusdur. Bu ərazilər həmin yerdə özünə yuva tapan mənfur ermənilərdən təmizləndiyi kimi o yerlər qondarma adlardan da təmizlənməli və ilkin Azərbaycan adları öz həqiqi mənalarda daimi olaraq yaşadılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. az. wikipedia.org /wiki/ Qarabağ.
2. Bayramov V. Qarabağ da Arsax da türk tayfalarına məxsus qədim toponimlərdir. “Xalq qəzeti”, 2016, 29 noy.
3. hadrut: az. wikipedia.org / wiki/ hadrut.
4. Qaraoğlu F. Gözəlim, hərsətim Şuşanın tarixindən. “Bakı xəbər” qəz., 2017, 7 iyun.
5. Məmmədov N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri). Elmi məsləhətçi Y.Mahmudov, Bakı, Təhsil, 2010, 200 s.
6. Məmmədov N. Azərbaycanın Hadrud rayonunun tarixşünaslığı. Arxeologiya, Etnoqrafiya, Numizmatika. “Tarix və onun problemləri” jurn., Bakı, 2011, № 1, s. 244-251.
7. Nosomment.az/Zengilan adi-haradan-gelir-maragli-tarixce.
8. Şuşa: az. wikipedia.org/ wiki/ Şuşa.